

SOĞUK SAVAŞ ÖNCESİNDEN GÜNÜMÜZE İRAN'IN HAZAR DENİZİ SİYASETİ

Mustafa GÖKÇE*

Özet

Hazar Denizi bugün Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Rusya ve İran arasında yer alan önemli bir su alanıdır. Türklerin İslamiyet'i kabulünden kısa bir süre sonra Hazar Denizi'nin güneyinde Türk hanedanları hüküm sürmeye başlamış, bu durum 20. yüzyıla kadar devam etmiştir. Rusya'nın Kafkasya ve Türkistan'ı işgaline kadar bu sahada bulunan devletlerin siyasi faaliyetlerinde önemli bir yere sahip olmayan Hazar Denizi; ilk defa Gülistan ve Türkmençay anlaşmaları ile uluslar arası ilişkilerde söz konusu olmuş, bu durum daha sonraki dönemde Sovyet Rusya ve İran arasında yapılan anlaşmalarda da devam etmiştir. Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının önemli nedenleri arasında yer alan enerji rekabeti nedeniyle İran; Sovyetler Birliği, İngiltere ve ABD gibi devletlerin nüfuz mücadele alanı olmuştur. Soğuk Savaş Döneminde Sovyetler karşısında Hazar'da önemli bir varlık gösteremeyen İran, Sovyetlerin çöküşünden sonra sahip olduğu jeopolitik konumun sunduğu avantajlardan yararlanarak Hazar enerji kaynaklarından etkin bir şekilde yararlanmaya çalışmıştır. Ancak coğrafi, siyasi ve ekonomik nedenlerle bu konuda kendisinden beklenen başarıyı gösterememiştir.

Anahtar Kelimeler

Enerji Kaynakları, Hazar Denizi, İran, Soğuk Savaş, Rekabet.

THE CASPIAN SEA POLICY OF IRAN FROM PRE-COLD WAR TO THE PRESENT

Abstract

The Caspian Sea is an important body of water situated between Azerbaijan, Turkmenistan, Kazakhstan, Russia and Iran today. A little while after the Turks' acceptance of Islam, the Turkic dynasties started to rule in the south of the Caspian Sea and this situation continued until the 20th century. Initially, the Caspian Sea didn't have a key position in the political activities of the states located around it until the Russian invasion of Caucasia and Turkistan. Then, at first it was stated in the Treaties of Gulistan and Turkmenchay and took its position in the international relations and this characteristics also continued in the agreements signed between Soviet Russia and Iran in the next period. Due to the energy competition that was one of the most important causes of the World Wars I and II, Iran became the struggle area for influence of the states like Soviet Union, England and USA. Iran, which couldn't make its presence felt in the Caspian Sea against Soviets during the Cold War, tried to actively benefit from the energy resources of Caspian by utilizing the advantages provided by its geopolitical position after the collapse of the Soviets.

* Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. gokce17@gmail.com

However, due to geographical, political and economical reasons, Iran couldn't accomplish the success expected from it.

Key Words

Energy Resources, Caspian Sea, Iran, Cold War, Competition.

GİRİŞ

Tarihin ilk devirlerinden itibaren ticaret yolları güzergâhında bulunmasından dolayı stratejik bir öneme sahip olan Hazar Denizi tarihi kaynaklarda Acem, Bab el-Ebvâb, Hazar, Cîl (Gîl), Deylem, Cürcan, Bakü, Bulgar ve Taberistan¹ denizi gibi isimlerle anılmaktadır. Günümüzde Rusya Federasyonu, Azerbaycan, İran, Türkmenistan ve Kazakistan'a kıyısı bulunan Hazar, denizler ve okyanuslarla nehir-kanal şebekesi dışında herhangi bir doğal bağlantısı bulunmayan bir tuzlu su kitesidir. İtil ve Ten nehirlerinin kollarına eklenen kanallar aracılığıyla Karadeniz ve Baltık Denizi'ne bağlanmıştır².

Coğrafi özelliklerinin yanı sıra zengin hidrokarbon kaynaklarına sahip olması Hazar Denizi'nin son iki asırda stratejik önemini arttırdı. Özellikle Sanayi İnkılabı ile birlikte hammadde talebi artan sanayisi gelişmiş ülkeler için petrolün milli gücün bir simgesi haline gelmesi; Hazar Denizi'ni 20. asrın başından itibaren sanayisi gelişmiş devletler için bir cazibe merkezi haline getirdi. Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren Hazar Denizi Havzası'nda yer alan ülkeler gibi zengin kaynaklara sahip olan ya da bu kaynakların bulunduğu sahalarla bağlantısı bulunan devletlerin diğer devletlerle olan ilişkilerinde enerji kaynaklarından yararlanma ve enerji güvenliği konuları her zaman önemli bir yere sahip oldu. Bu nedenle 20. yüzyılın en mühim olayları arasında yer alan Dünya savaşlarının yanı sıra Soğuk Savaş sonrası yaşanan ilk bunalımda, yani Kuveyt'in işgalinde de petrol başroldeydi³.

Petrolün bu kadar önemli olduğu bir dönemde Basra Körfezi ve Hazar Denizi gibi iki stratejik bölge arasında bulunan İran, 20. yüzyılda Ortadoğu siyasetinin önemli aktörlerinden biri oldu. İdeolojik çatışmaların etkin olduğu bu dönemde, İslam Devrimi ile birlikte Batı'yı özellikle ABD'yi karşısına alan İran, uyguladığı Şii politikaların yanı sıra petrol ve doğalgaza ilişkin meselelerde aktif olarak rol aldı. Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile birlikte İran'ın siyasi ve ekonomik nüfuz sahasına girebilecek, uluslar arası alanda ilişkili olduğu bölgeler arasına Hazar Havzası da eklendi.

1. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR İRAN VE HAZAR DENİZİ

Hazar Denizi, Rusya'nın Kafkasya ve Türkistan'ı işgaline kadar çevresinden genellikle Türk veya İran kökenli devletlerin hüküm sürdüğü bir sahadır. İslam fetihlerine kadar denizin güneyinde İran hanedanları hüküm sürmüştü. Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra İran ve Kafkasya sahasına Türk hanedanlarının hâkim olmasıyla kısa süreli bir Moğol dönemi dışında 20. yüzyıla kadar Hazar Denizi'nin güneyinde Türk hanedanları hüküm sürdü.

¹ Mesudi, *Murûc ez-Zeheb*, Çevr. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s.37; Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çevr. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s.107.

² Hatem Cabbarlı, "Hazar'ın Hukuki Statüsü", <http://www.azsam.org>, 12.05.2006; Sinan Oğan, "Yeni Global Oyun ve Hazar'ın Statüsü", www.turksam.org, 14.02.2005.

³ Daniel Yergin, *Petrol*, Çevr. Kamuran Tuncay, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, s.12; Hasan Işık, "Yirminci Yüzyıldan Yirmi Birinci Yüzyıla Enerji Sorunu", *Günümüz Dünya Sorunları*, Pegem Yay., Ankara 2011, s.228.

Türkistan veya İran merkezli hanedanların kontrolünde olduğu dönemde Hazar Denizi devletlerarası siyasi ilişkilere mevzu olmadı. Bu durum I. Petro, Rusya'nın başına geçinceye kadar devam etti. İlk hedefi Türkistan hanlıklarından Buhara ve Hive'yi işgal etmek olan Petro, 1717'de Hive'ye gönderdiği ordusu mağlup olunca, Kafkasya ve İran sahasına yöneldi. Petro, İran'ı Hindistan'a giden yolda bir basamak olarak görüyordu. Osmanlı Devleti'nin Viyana kuşatmasından sonra bozguna uğraması ve Kafkasların güneyindeki İran'ın Afganların saldırısına maruz kalması Rusya'nın işini kolaylaştırmıştı. Ruslar, 1722 yılında Safevilerin içinde bulunduğu sıkıntılardan yararlanarak Bakü, Derbend gibi Hazar kıyısındaki önemli şehirleri işgal ettiler. Rusya'nın bu harekâtına karşı Kafkasya ve İran sahasına ordu sevk eden Osmanlı Devleti, Rusların Hazar'ın batı sahillerini ele geçirmesini engelleyemedi. Rusya, Şah II. Tahmasb döneminde Safeviler ile yaptığı anlaşma ile Bakü ve Derbend şehirlerinin yanı sıra Gilan, Mazendaran ve Astarabad gibi Hazar Denizi'nin güneyindeki bölgeleri ele geçirdi. Böylece Hazar'ın tüm güney ve batı kıyılarını hâkimiyet alanına katan Rusya, 1724 yılında Osmanlı Devleti ile imzaladığı İstanbul Antlaşmasıyla da Hazar sahillerindeki egemenliğini sağlamlaştırdı. Ancak İran'da Nadir Şah'ın iktidara gelmesiyle birlikte durum İran lehine değişmeye başladı. 1732 Reş ve 1735 Gence Antlaşması ile Rusya işgal ettiği yerleri tahliye etti⁴.

I. Petro'nun yayımlı politikalarını devam ettiren Çarlık Rusyası 19. asrın başında Hazar Havzası hâkimiyeti açısından ciddi ilerlemeler kaydetti. Aras Nehri civarında Aslanduz'da Rusya ile Kaçar Hanedanı arasında gerçekleşen savaş neticesinde 1813 yılında Gülistan Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile Kaçar Hanedanı; Karabağ, Dağıstan, Şirvan, Gürcistan ve Tales'in bir kısmı ile Gence ve Bakü şehirlerinin Rus hâkimiyetine girmesini kabul etti. Ayrıca bu anlaşma ile ilk defa Hazar Denizi hâkimiyeti müzakere edildi. Anlaşmanın beşinci maddesi ile Kaçarlar, Hazar Denizi'nde sadece Rus donanmasının bulunmasını kabul ederek kendi kıyılarını her türlü saldırıya açık hale getirdi⁵.

1826 yılında Feth-Ali Şah'ın Rusya'dan intikam alma girişimi sonuçsuz kaldığı gibi Kaçarların Kafkasya sahasındaki toprakları tamamen Ruslara terk etmesi ile neticelendi. Savaş sırasında Rus ordularının Tebriz'e kadar girmeleri üzerine Şah, barış istemek zorunda kaldı. 10 Şubat 1828'de iki taraf arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile İran, Aras'ın kuzeyindeki toprakları terk etti. Anlaşmanın sekizinci maddesi ise Hazar Denizi'ndeki faaliyetlere ilişkindi. Buna göre Hazar Denizi'nde Rus ve İran ticaret gemileri serbestçe dolaşabilecek, ancak denizde

⁴ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mucteba Demirçilu, "Niğâh-ı İrânî be Seyr-i Tahavvulat-ı Rejim-i Hukukî-i Derya-yı Hazer", *Muta'âlat-ı Avrasya-yı Merkezi, Sal 1, Şomare 1, Zemistan-Behar, 1386-1387, s.25-26*; Mehmet Saray, "Rusya'nın Orta Asya'da Yayılması", *I.Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 10-11 İstanbul 1981, s.283; Tofiq T. Mustafazade, "18.Yüzyılda Osmanlı-Azerbaycan İlişkilerinin Başlıca Merhaleleri", http://www.karam.org.tr/Makaleler/1356851388_18.yuzyilda.pdf, 08.08.2011, s.24; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, TTK Yayınları*, Ankara 1999, s.262; George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, Çevr. Doğan Mızrak- Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s. 206.

⁵ Clements R. Markham, *General Sketch of the History of Persia*, Longmans, London 1874, s.550; Mohammad Reza Djallili-Thierry Kellner, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, Çevr. Reşat Uzman, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011, s.17.

sadece Rus savaş gemileri bulunabilecekti. Buna göre denizdeki genel hâkimiyet Ruslara aitti⁶.

Gülistan ve Türkmençay anlaşmaları Hazar Denizi'ne ilişkin ilk ciddi anlaşmalardır. Rusya, Kafkasya'yı ele geçirdiği gibi Kaçar Dönemi'nde Hazar Denizi'nde başka bir devletin faaliyet göstermesini de sınırlandırarak Hazar'ı Rusya'nın hâkimiyetindeki bir deniz haline getirmiştir. Bu dönemde yaşanan gelişmeler göstermektedir ki Rusya'nın gerçekleştirdiği işgal faaliyetleri; İran'ın sadece Hazar Denizi'nin batı sahillerindeki hâkimiyetini etkilememiş, aynı zamanda deniz sahasındaki haklarını da sınırlandırmıştır.

19. yüzyılın sonlarına doğru, 1873 yılında, General Kaufmann komutasındaki Rus birliklerinin gerçekleştirdiği Hive seferi ile Türkistan sahasında devam eden Rus işgali Hazar'ın doğu sahillerinin Çarlık Rusyası'nın kontrolüne geçmesini sağladı. Bu dönemde Rusya'nın Hazar Denizi hâkimiyeti güçlenmeye devam ederken denizin güneyinde pek faaliyet gösteremeyen Kaçar Hanedanı'nın hâkimiyeti zayıfladı. 1881 Ahal Antlaşması ve sonrasında 1894 yılında iki ülkenin Hazar'ın doğusundaki sınırlarının belirlenmesi ile denizin doğusundaki Rus hâkimiyeti pekişti. Hazar Denizi'nin üç tarafı Rusların kontrolüne geçti⁷.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hazar Denizi'nde neredeyse tamamında Ruslar denizcilik faaliyetleri gerçekleştiriyordu. İran'ın faaliyetleri yok denecek kadar azdı. Hazar Denizi limanlarında da Ruslar yatırım yapıyordu. Mesela 1905-1913 tarihleri arasında gerçekleştirdikleri Enzeli nehir ağzı altyapısını iyileştirme faaliyetleri sonucunda 1914'lerde denizin İran sahillerindeki iyileştirilmiş tek liman Enzeli oldu.⁸ Rusya, Tebriz, Mazenderan gibi şehirlerdeki demiryolu ve telgraf hatları ile ilgili elde ettiği imtiyazların yanı sıra 20. yüzyılın başında İran'ın kuzey sahasındaki petroler ve Hazar Denizi'ndeki balıkçılık faaliyetlerine ilişkin imtiyazlar elde etti.⁹ Kaçar Hanedanlığı'nın Hazar Denizi sahillerinde yatırımlar yapamamasının yanı sıra İran'ın kuzey sahalarındaki madenler ve alt yapı hizmetlerine ilişkin Rusya'ya imtiyazlar vermesi bölgenin tamamen Rus hâkimiyetine geçmesine neden oldu.

20. yüzyılın başında Hazar Denizi Havzası'ndaki hâkimiyet mücadelesinin ana mevzusu petrol oldu. Çarlık Rusyası'nın gerçekleştirdiği petrol üretiminin büyük bir bölümü Bakü petrolerinden oluşmaktaydı. 1905'te Rusya'da üretilen petrol dünya genelindeki toplam üretimin %27'sini oluşturuyordu¹⁰. Almanya, İngiltere, ABD gibi sanayi üretiminde dünyanın önde gelen ülkelerinin İran ve Hazar sahasına yönelmesi sonucunda yaşanan rekabette; 1920 yılında Bakü'yü

⁶ Markham, **age.**, s.553; Kamyar Mehdiyoun, "Ownership of Oil and Gas Resources in the Caspian Sea", *The American Journal of International Law*, Vol. 94, No.1, Jan. 2000, s.180-181; Mahmud Hekimî, *Tarih-i Muasır-ı İran*, Tahran 1386, s.72; Demirçilu, **agm.**, s.26; Kurat, **age.**, s.323.

⁷ Vernadsky, **age.**, s.282; Demirçilu, **agm.**, s.26.

⁸ Djallili-Kellner, **age.**, s.28.

⁹ Chahrokh Vaziri, *Neft ve Gudret der İran*, Tahran 1380, s.69.

¹⁰ Vernadsky, **age.**, s.303.

işgal ederek bir avantaj elde eden Sovyet Rusya'nın bir sonraki hedefi İran'ın kuzeyindeki petrol kaynakları oldu¹¹.

Sovyet Rusya, İran'ın kuzeyindeki petrol sahalarını kontrol edebilmek için sık sık İran'daki muhalif grupları destekledi. 1920 yılında Beyaz Rusları takip bahanesiyle Hazar'ın güneyindeki Enzeli limanını işgal eden Sovyetler, Cengeli hareketi sonucunda Mirza Küçük Han liderliğinde, Gilan'da 4 Haziran 1920'de kurulan İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kendi çıkarları doğrultusunda destekledi¹².

Sovyet Rusya yöneticileri devrimden kısa bir süre sonra bir yandan komşu ülkelere doğru yayılma politikası başlatırken diğer yandan geçmişte yapılan anlaşmaların iptal edilerek yeni anlaşmalar yapılması konusunda girişimlere başladılar. Bu çerçevede 1921 yılında İran ile Sovyet Rusya arasında Dostluk ve İşbirliği Anlaşması yapıldı. 26 Şubat 1921 tarihli bu anlaşmanın ikinci maddesine göre Çarlık Rusyası döneminde yapılan sömürü içerikli anlaşmalar ilga edildi. 1921 anlaşması ile Çarlık Rusyası döneminde yapılan anlaşmaların Rusya'ya sağladığı imtiyazlar ortadan kalktı. Her iki ülkeye seyrüsefer serbestisi getirildi. Hazar Denizi'ndeki balıkçılık faaliyetleri hariç, Ruslar daha önceki dönemlerde İran'da elde ettikleri ulaşım ve iletişim imtiyazlarından vazgeçtiler¹³.

Moskova, İran ile dostluk ve işbirliği anlaşması yapmasına rağmen İran'ın kuzeyindeki petrol sahalarına ilişkin emellerinden vazgeçmedi. 1921 yılında İran, Azerbaycan, Gilan, Horasan, Astarabad ve Mazenderan eyaletlerindeki petrollerin imtiyazını Amerikan Standard Oil'e verince Moskova, İran Sovyet Sosyalist Hükûmeti ve Sovyet Rusya'nın Tahran Büyükelçisi Theodor Rothstein aracılığıyla bu imtiyazlara karşı çıktı. Moskova bu duruma itirazında iki hususu dayanak noktası olarak kullandı. Birincisi Standard Oil'e imtiyaz olarak verilen bölgeler 1919 yılında Rus vatandaşı olan Gürcü Hoştarya'ya verilmiş olup 1920'de İran ile İngiltere arasında yapılan anlaşma ile kurulan Kuzey İran Petrol Şirketi'nde Hoştarya yüzde yirmi beşlik bir paya sahipti. Moskova vatandaşının haklarını koruma bahanesiyle ABD şirketine verilen imtiyazlara karşı çıkıyordu. İkinci dayanak noktası ise bu imtiyazların 26 Şubat 1921 tarihli anlaşmanın on iki ve on üçüncü maddelerine uymamasıdır. Sovyetler, Çarlık Rusyası dönemindeki imtiyazlardan vazgeçmeyi, başka devletlere aynı imtiyazların verilmemesi koşuluyla kabul etmişti. Ayrıca yapılan anlaşma dostluk ve işbirliği anlaşması olmasına rağmen herhangi bir tehdit unsuru olması durumunda Sovyet Rusya'ya İran topraklarına ordu sevk etme serbestisi veriyordu. Sovyet Rusya'nın bu girişimleri, özellikle Mirza Küçük Han'ı desteklemesi, karşısında İngiltere'nin desteğini alan Tahran yönetimi anlaşmanın onaylanmasını 15 Aralık 1921'e kadar geciktirdi. Dönemin

¹¹ Fehimi, *age.*, s.105.

¹² Michael P. Zirinsky, "Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rise of Reza Shah, 1921–1926". *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge 1992, s. 642; Vaziri, *age.*, s.154; Mikhail Volodarsky, *Soviet Unions and Its Southern Neighbours*, Oregon 1994, s.61 vd.

¹³ Djallili-Kellner, *age.*, s.63; Demirci, *age.*, s.27; Sinan Oğan, "Hazar Sorunu", *www.turksam.org*, 14.02.2005; Vaziri, *age.*, s.154.

Hükûmeti anlaşmanın Sovyetlere İran'ın iç işlerine karışmasına fırsat veren bölümlerini kaldırarak meclis tarafından onaylanmasını sağladı¹⁴.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler, ABD ve İngiltere arasında yaşanan rekabet nedeniyle İran, ülke bütünlüğünü korumak dışında Hazar Denizi gibi sahalara ilişkin aktif politikalar yürütebilecek konumda değildi. 1921 sonrasında Sovyetlerle yapılan anlaşmalarda resmîyette iki ülke eşit haklara sahip olmasına rağmen İran'ın kuzeyi her zaman Sovyet tehdidi altında olduğundan İran bu sahada pek varlık gösteremedi.

Sovyetler ile yapılan 1927 tarihli Güvenlik ve Tarafsızlık Anlaşması'nda Hazar, Sovyet-İran Denizi olarak tanımlanmıştır.¹⁵ Bunun dışında iki ülke arasında 1929, 1931 ve 1935 tarihlerinde ticaret ve seyrüsefer konularına dair anlaşmalar yapıldı. Sovyetler Birliği ve İran arasında imzalanan 27 Ağustos 1935 ve 25 Mart 1940 tarihli ticaret ve gemicilik hakkındaki anlaşmalar ile Hazar Denizi'nin uluslararası hukuki statüsüne biraz daha açıklık getirilmiştir. Sovyet döneminde yapılan bu anlaşmalarda Hazar'da sınır tespitine ilişkin hiçbir hüküm olmamasına rağmen, 1921 tarihli anlaşmasının yedi ve on ikinci bölümleriyle 1940 tarihli Ticaret ve Seyrüsefer Anlaşması'nın 4. bendinin 12. maddesi her iki taraf için balıkçılık faaliyetlerinde 10 millik bir sınırlama getirmiştir. Ayrıca 1935 ve 1940 anlaşmalarında Hazar'ın Sovyet-İran Denizi olduğu vurgulanmıştır. SSCB ve İran'ın, Hazar'ı sadece iki ülkeye ait bir su parçası olarak tanımlamalarındaki esas amaç Hazar'ı dış müdahalelere kapatmak olmuştur¹⁶.

1940 yılında imzalanan anlaşma Hazar Denizi'nin statüsü ile ilgili konulara referans kaynağı oluşturmaktadır. Bu anlaşmada kullanılan "Sovyet-İran Denizi" tabiri önemli bir dayanak noktasıdır. İran'ın, Sovyet sonrası dönemde deniznin statüsü ile ilgili tartışmalarda Hazar'ın bir göl olduğunu ileri sürmesine rağmen referans gösterdiği anlaşmalarda deniz ifadesi geçmesi statü sorununun çözümünde sağlam hukuki gerekçeler yerine tarafların çıkarlarının ön planda olduğunun göstergesidir. Sovyet Rusya ve İran arasında 1954, 1957, 1963, 1964 ve 1969 yıllarında Hazar Denizi'ni ilgilendiren kara sınırının düzenlemesi, ekonomik ve teknik işbirliği, hava sahasının tayini gibi anlaşmalar yapılmasına rağmen bunların hiçbirinde deniz sınırının belirlenmesine ilişkin hüküm yer almamıştır¹⁷. Yapılan anlaşmalarda bir sınırlamama olmamasına rağmen 1935 yılında Stalin'in emri ile yapılan sınır belirleme çalışması sonucunda Astara (Azerbaycan)-Hasan Kuli (Türkmenistan) hattı Sovyet yönetimi tarafından sınır olarak kabul edilmiştir¹⁸.

¹⁴ Zirinsky, *agm.*, s. 642; Vaziri, *age.*, s.154; Volodarsky, *age.*, s.61vd.; Edvard Hallet Carr, *Bolşevik Devrimi*, Cilt 3, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 2004, s.436-437, Şeyhnuri, *age.*, s.49; Ervand Abrahamian, *Modern Iran Tarihi*, Çevr. Dilek Şendil, Türkiye İşbankası Yay., İstanbul 2008, s.86.

¹⁵ Demirçilu, *agm.*, s.27; Sinan Oğan, "Hazar Sorunu", www.turksam.org, 14.02.2005.

¹⁶ Demirçilu, *agm.*, s.27-28; Sinan Oğan, "Hazar Sorunu", www.turksam.org, 14.02.2005.

¹⁷ Demirçilu, *agm.*, s.28; Sinan Oğan, "Hazar Sorunu", www.turksam.org, 14.02.2005; Mehdiyoun, *agm.*, s.180-181; Alaaddin Yalçinkaya, *Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler*, Lalezar Yay., Ankara 2006, s.225; Gülnar Nugman, "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü", *Avrasya Etüdüleri*, Sayı 13, Ankara 1998, s.81.

¹⁸ Sinan Oğan, "Hazar Sorunu", www.turksam.org, 14.02.2005.

İmzalanan anlaşmalara göre resmîyette Sovyetlerle eşit haklara sahip olmasına rağmen fiiliyatta İran'ın Hazar'daki gemicilik ve balıkçılık faaliyetleri hayli sınırlı olmuştur. Bu durumda denizin kuzeyindeki Sovyet Rusya'nın baskın olması gibi siyasi hususlara ilaveten İran'ın yeterli teknik imkânlarla sahip olmaması da etkilidir. Hazar'da bir donanmaya ve ticari gemilere sahip olan Sovyetler, denizin kaynaklarından İran'a göre daha fazla yararlanma fırsatı bulmuştur¹⁹.

2. SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNDE İRAN VE HAZAR DENİZİ

İkinci Dünya Savaşı Döneminde İngiltere, ABD ve Sovyetlerin müttefik olmalarına rağmen rekabet ettiği sahalar arasında İran topraklarının bulunmasından dolayı dönemin yöneticileri Hazar Denizi sahasındaki enerji kaynaklarına ilişkin politika geliştirme imkânı bulamadı. Dönemin büyük güçleri petrol kaynaklarından yararlanmak için İran topraklarını işgal etmenin yanı sıra İran içindeki etnik grupları destekleme gibi farklı yolları denediler. Bu çerçevede Moskova, ilk olarak İran'da komünist partinin kurulmasını destekledi. 1941'de Sovyetlerin desteği ve himayesiyle İran'da komünist bir parti olan Tûde (Kitle) Partisi kuruldu. Bu partinin güçlenmesi, komünizm hareketlerinin İran'da yeniden canlanmasında ülkenin kuzeyindeki Sovyetler Birliği'nin varlığının ve propaganda çalışmalarının etkisi büyüktür. 1944 yılında Kuzey İran petrollerine ilişkin imtiyaz talebi Tahran tarafından savaş bitinceye kadar imtiyazların hiçbir şekilde görüşülmeyeceği cevabı ile reddedilen Sovyet Rusya, Tûde üyeleri aracılığıyla İran hükûmetine baskı yaptı²⁰.

1945 yılında İkinci Dünya Savaşı sona erdiğinde, yapılan anlaşma gereği, İran topraklarını terk etmesi gereken Sovyet Rusya'nın yöneticileri, İran petroleri ile ilgili İngilizler gibi imtiyazlar elde etmeden işgal ettikleri yerlerden çekilmek istemediler. Zaten İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyetlerin, İran topraklarını işgal etmesinin arkasında Kuzey İran petrollerine hâkim olma düşüncesi yatıyordu. Amacına ulaşmadan İran'ı terk etmek istemeyen Moskova yönetimi, Sovyet Azerbaycan'ını bir köprü, Cafer Pişeveri'yi ise maşa olarak kullanarak İran Azerbaycan'ındaki Azerbaycan Demokrat Partisinin (ADP) faaliyetlerini destekledi. Sovyet Azerbaycan'ı Komünist Partisi Sekreteri Cafer Bağırov'un çalışmaları ile Temmuz 1945'te Bakü'ye davet edilen Cafer Pişeveri öncülüğünde Güney Azerbaycan Türklerinin ADP'yi kurmaları için çalışmalar yapılmıştı. 3 Eylül 1945 yılında kurulan partinin başına getirilen Cafer Pişeveri ve diğer yöneticileri daha önce Tûde'ye üyeydiler. ADP'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra da Tûde'nin Tebriz'deki bölge teşkilatı bu partiye katıldı. 27 Kasım- 3 Aralık 1945 tarihinde yapılan seçimlerden sonra Tebriz merkezli kurulan ADP Hükûmeti, Moskova'nın da desteğiyle bir yıl boyunca Güney Azerbaycan'da kontrolü elinde tuttu. Sovyet

¹⁹ Demirçilu, *agm.*, s.28.

²⁰ Cemil Hasanlı, *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, Çevr. Ekber N. Necef, Bağlam Yayınları, İstanbul 2005, s.102; Djalili-Kellner, *age.*, s.81; Vaziri, *age.*, s.179,185.

Rusya petrol imtiyazları hususunda Tahran'da yapılan görüşmeler sırasında baskı aracı olarak Güney Azerbaycan'ı kullandı²¹.

İran, Sovyetlerin Azerbaycan'daki faaliyetleri nedeniyle Milletler Cemiyeti Güvenlik Konseyi'ne başvurdu. İran'ın bakışıyla 28 Ocak 1946'da Güney Azerbaycan meselesi Birleşmiş Milletler gündemine taşındı. 1945 yılında İran topraklarını terk eden ABD ve ondan kısa bir süre sonra çekilen İngiltere, bu meselede İran'ın yanında yer alınca Soğuk Savaş'ın ilk krizi patlak verdi. Bu dönemde İngiltere Basra Körfezi'ndeki konumunu korumaya çalışırken ABD, İran yönetimine yaptığı danışmanlık faaliyetleri ile İran'da daha özgür bir ortamın oluşmasını ve ekonomik yatırımlar için fırsatlar doğmasını bekliyordu. Eylül 1946'da Başkan Harry Truman'a gönderilen bir raporda ABD'nin çıkarları için Sovyetlerin Basra Körfezi'ndeki petrol sahalarından uzak tutulması gerektiği vurgulanıyordu. Sovyetlerin İran'daki faaliyetleri ABD çıkarları açısından bir tehdit olarak algılanıyordu. Bu çerçevede daha önce de Sovyet Rusya'dan askerlerini İran'dan çekmesini talep eden ABD ve İngiltere, Birleşmiş Milletlerde İran tarafını destekledi. Güvenlik Konseyi'nin 30 Ocak 1946 yılında aldığı uzlaşma kararı doğrultusunda Stalin'in çağrısı ile Başbakan Ahmed Kavam'ın 19 Şubat- 7 Mart 1946 tarihleri arasında Moskova'da ve 8-10 Mart tarihleri arasında Bakü'de gerçekleştirdiği görüşmeler sırasında Kavam'ın İran tahtını ele geçirmesine karşılık Sovyet Rusya'nın iki önemli talebi vardı. Birincisi Azerbaycan'ın özerkliğinin kabulü, ikincisi ise ülkenin kuzeyindeki petrol kaynaklarını işletmek üzere kurulacak şirketin %51 hissesi idi. Mart ayında Tahran yakınlarındaki ordularını çeken Sovyetler, Güney Azerbaycan'dan çekilmeyince İran 26 Mart'ta tekrar Birleşmiş Milletlere başvurdu. İki taraf arasında 4 Nisan 1946'da, Kızıl Ordu'nun en geç bir buçuk ay içinde çekilmesini ve en geç yedi ay içinde karma petrol şirketinin kurulmasını içeren bir anlaşma imzalandı. Ancak İran Meclisi'nin süresi 11 Mart'ta dolmuş ve yasaya göre yeni bir seçimin yapılabilmesi için ülkenin düşman askerleri tarafından boşaltılması gerekiyordu. Başbakan Ahmed Kavam anlaşmanın yürürlüğe girebilmesi için Sovyet ordusunun bir an önce çekilmesini istedi. İngiltere ve ABD baskısıyla Kızıl Ordu 9 Mayıs'ta İran topraklarından çekilmeyi tamamladı. Tahran, Güney Azerbaycan'a Aralık 1946'da hâkim oldu. Pişeverî ve bazı yöneticiler SSCB'ye kaçtı. 1947 yılında İran'da yapılan seçimler sonrasında ise Meclis, petrol anlaşmasını reddederek yabancıların ülkedeki faaliyetlerini sınırlandırdı. Böylece Moskova, Kuzey İran petroleri hususunda amacına ulaşamadı²².

²¹ Yervand Abrahamyan, *İran beyin-i do İnkılab*, Tahran 1388, s.364-365; Hamid Ahmedi, *İran Ulusal Kimlik İnşası*, Çevr. Hakkı Uygur, Küre Yayınları, İstanbul 2009, s.150; İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, Yayına Hazr. Ekber N. Necef-Şamil Necefov, Ötügen Yayınları, İstanbul 2009, s. 741; Vaziri, *age.*, s.189; Hasanlı, *age.*, s.102 vd.

²² Djalili-Kellner, *age.*, s.83-85; <http://www.nioc.ir>, 01.08.2011; Ahmedi, *age.*, s.194; Mehmetov, *age.*, s.744-753; Perviz-i İktisâfi, "Türk ve Fars ile İran'ın Çok Ulusluluğu Meselesi", Çevr. Mehmet Kanar, *Nüşa*, Yıl II, Sayı 7, Güz 2002, (<http://www.doguedebiyati.com/nusha.htm>, 04.08.2011), s.65; David S. Painter, "Oil, Resources and the Cold War", *Cold War*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s.494-495; Tayyar Anı, *Ortadoğu*, MKM Yay., Bursa 2008, s.196; Vaziri, *age.*, s.190-191; Şeyhnuri, *age.*, s.55.

İkinci Dünya Savaşı sırasında topraklarında meydana gelen olaylar nedeniyle Hazar Denizi çevresine hâkim olamayan İran, Soğuk Savaş Döneminde çok ciddi girişimler olmasa da Hazar Denizi ve enerji kaynaklarına ilişkin bazı adımlar attı. Sovyetler Birliği ile yapılan anlaşmalara göre iki tarafın eşit haklara sahip olmasına rağmen İran'ın Hazar'daki denizcilik ve balıkçılık faaliyetleri İslam İnkılabı'na kadar oldukça sınırlı kaldı. Bu durumda siyasi etkenlerin yanı sıra İran'ın teknik açıdan yetersizlikleri de etkili oldu. Buna karşılık Sovyetler ise Hazar'da oldukça büyük bir ticari filoya sahipti. Ayrıca denizdeki petrol kaynaklarından yararlanmak için ciddi yatırımlar yapmıştı. İslam İnkılabı'ndan sonra İran'ın Hazar'a olan ilgisi artmaya başladı. 1980'li yıllarda Hazar'da bir denizcilik şirketinin yanı sıra bir petrol platformu kurularak denizin İran sahillerinde 1980 -1992 tarihleri arasında üç kuyunun açılması İran'ın denizin kaynaklarından yararlanma konusuna olan ilgisinin artmasının göstergesidir²³.

Sovyet Döneminde Hazar'ın durumu göz önünde bulundurulduğunda görünüşte iki devlet eşit haklara sahipken uygulamada bir eşitsizlik olduğu görülür. Bu durum Sovyetlerin kazandığı haklardan çok İran'ın tutumuna bağlıdır. Anlaşmalar göstermektedir ki denizde herhangi bir sınır çizimi veya taksimat yapılması söz konusu değildir. Aksine balıkçılık ve taşımacılık faaliyetlerinde iki devlet için eşitlik söz konusudur²⁴. Hazar Denizi yaklaşık iki asır ağırlıklı olarak Rusların hâkimiyetinde olmakla birlikte İran ile Ruslar arasında paylaşılan bir deniz olarak kaldı. Sovyetlerin dağılması ile birlikte Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın bağımsızlıklarını elde etmeleri Hazar'a kıyası olan devletlerin sayısını arttırdığı gibi bu sahada yaşanan mücadeleleri ve sorunları da arttırdı.

3. SOVYETLERİN ÇÖKÜŞÜNDEN SONRA İRAN'IN HAZAR DENİZİ SİYASETİ

Sovyetlerin çöküşü ile birlikte Soğuk Savaş Döneminde çatışmaların odak noktasını oluşturan ideoloji, yerini ekonomik rekabetlere, bölgesel ve etnik çatışmalara bıraktı. Bu Yeni Dünya düzeninde petrol ise stratejik meta olmaya devam etti.²⁵ Ortadoğu'da Basra Körfezi ve Hazar Havzası gibi dünyanın en önemli petrol kaynaklarının bulunduğu sahalar arasında yer alan İran, bu dönemde de enerjiye dayalı uluslar arası siyasetten etkilenen ülkelerin arasında yerini aldı. Suudi Arabistan'dan sonra OPEC'in ikinci büyük petrol üreticisi ve dünyanın bilinen petrol rezervlerinin yaklaşık yüzde onuna sahip olan İran; Kafkasya, Orta Asya, Güney Asya, Basra Körfezi ve Ön Asya'daki ülkelerle ortak sınırı olmasının yanı sıra bu coğrafyadaki ülkelerle tarihi ve kültürel bağlara sahiptir. İran'ın bu özelliği

²³ Demirçilu, *agm.*, s.28.

²⁴ Demirçilu, *agm.*, s.28; Mehdiyoun, *agm.*, s.181

²⁵ Yergin, *age.*, s.12.

enerji güvenliği ve dünya enerji fiyatlarının belirlenmesi gibi konularda Tahran'a mühim bir rol oynama fırsatı vermektedir²⁶.

Jeopolitik açıdan stratejik bir konuma sahip olan İran, Sovyetler Birliği'nin dağılışının ardından bölgede nüfuzunun artması beklenen ülkelerin arasında yer aldı. Basra Körfezi'ndeki zengin kaynaklarının yanı sıra Hazar Denizi'ne yakınlığı, Rusya'nın kontrolündeki Sibirya enerji kaynakları sahasına ve Türkistan ile Uzak Doğu'ya ulaşım açısından sahip olduğu imkânlar göz önünde bulundurulduğunda yeni dönemde İran oldukça önem arz ediyordu²⁷. Kafkasya ve Türkistan'da kurulan ülkelerle olan sınırına ilaveten bu ülkelerle olan tarihi ve kültürel bağları İran için bir avantaj olarak görülüyordu. Bulunduğu coğrafyanın jeopolitiği, tarihi ve kültürel faktörler ile ideolojik unsurlar gibi İran'ın dış siyasetinde etkili olan faktörler değerlendirildiğinde Sovyetlerin çöküşünün İran'a büyük fırsatlar sunduğunu göstermektedir. Sovyetler Birliği dağılıncaya kadar, İran için kuzeyde önemli bir tehditti. Ayrıca İslam Devrimi'nden sonra uyguladığı politikalar açısından İran için Sovyetler bir rakipti. Her ne kadar Sovyet sınırları içinde Müslüman gruplar bulunsun da İran bu dönemde Sovyetlere karşı ülke bütünlüğünü koruma pozisyonunda olduğundan bu sahaya ilişkin ideolojik anlamda yayılcı bir siyaset güdememişti. Bu açıdan Sovyetlerin çöküşü İran için bir fırsat olarak görüldü. Hem güçlü bir rakipten kurtulmuş hem de ekonomik ve ideolojik anlamda faaliyetlerde bulunabileceği yeni ülkeler ortaya çıkmıştı. 1990'ların başında kurulan yeni Türk Cumhuriyetleri ile İran'ın tarihi, kültürel bağlarının olduğu hususundan yola çıkan İranlı yöneticiler bu ülkelerle yakınlaşma yolları aradılar. Aynı zamanda bölgedeki iki mühim aktör olan Rusya ve Türkiye ile siyasi ve ekonomik alanlarda rekabete giriştiler²⁸.

Yeni Dünya düzeninde Hazar Havzası'na biçilen rol Basra Körfezi enerji kaynaklarına alternatif olmaktı. Bu nedenle bölgede rekabete girişen devletler için enerji ile ilgili konular ön planda yer almaktadır. İran'ın da bu sahaya ilişkin politikalarının başında ideolojik yayılmadan çok enerji kaynaklarından yararlanmaya ilişkin konular gelmektedir. Zaten Türkistan ve Kafkasya'daki Türk Cumhuriyetlerinin yönetim yapısı İran'ın bu sahada faaliyet gerçekleştirmesine uygun değildir. Sovyet döneminde komünizm İran için nasıl bir tehdit olarak algılanıyorsa bu dönemde de Türk Cumhuriyetleri tarafından İran rejimi bir tehdit olarak algılanmaktadır. Ayrıca İran'ın etnik yapısı Tahran'ı siyasi alanda ihtiyatlı davranmaya sevk etmektedir. Özellikle ülke nüfusunun önemli bir bölümünün kuzeydeki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin vatandaşları ile akraba olması ve bu durumun ra-

²⁶ Kayhan Barzegar, "Mintika Girâyi-i Der Siyâset-i Harici-i İran", *Mutâla'ât-ı Avrasya-yı Merkezi*, Sal 2, Şomare 5, Zemistan 1388, 31; www.eia.gov, 10.08.2011; Gobad Fehihimi; *Si Sal-ı Neft-i İran*, Mehrandîş Yayınları, *Tahran 1387*, s. 89; John Tirman, "A New Approach to Iran", web.mit.edu/cis/Publications/IRAN-Tirman_2009.pdf 01.08.21011.

²⁷ Gobad Fehihimi; *Si Sal-ı Neft-i İran*, Mehrandîş Yayınları, *Tahran 1387*, s. 89-90.

²⁸ Kayhan Barzegar, *Mintika Girâyi-i der siyâset-i harici-i İran*, *Mutâlaat-ı Avrasya-yı Merkezi*, Sal 2, Şomare 5, Zemistan 1388, s. 27-31; Muhammed Rıza Celili, "Transkafkasya ve Orta Asya'daki Gelişmeler Karşısında İran", *Unutkan Tarih*, Ed. Semih Vaner, Metis Yayınları, İstanbul 1997, s.239; Zbigniew Brezezinski, *The Grand Chessboard*, Washington 1997, s. 47.

kipleri tarafından kullanılma ihtimali Tahran'ın bu sahaya ilişkin siyasetine yön vermektedir.

20. yüzyılın sonuna kadar kuzeyde Sovyetler gibi güçlü bir devletin bulunması, Hazar Denizi'nin İran sahillerinin dalgalı oluşu ve yeterli teknik imkânlarla sahip olmaması gibi etkenler İran'ın bu sahadaki faaliyetlerini sınırlandırmıştı²⁹. Sovyetlerin çöküşü ile birlikte İran'ın elde ettiği fırsatlardan birincisi Hazar Denizi sahasında daha serbest faaliyet gösterebilmektir. Ancak Hazar Denizi'ndeki enerji kaynakları çok zengin olmayan İran'ın bu sahadaki 15 milyar varil civarındaki petrol rezervinden istifade edebilmek için açık denizde, derin sularda arama ve petrol çıkarma faaliyetleri için ciddi yatırımlar yapması gerekmektedir. Ayrıca yüzeydeki su akımı da İran'ın aleyhinedir. Akım nedeniyle kuzeyde ve batıda oluşan kirlilikler güney sahillerini daha çok etkilemektedir. Bu şartlar altında İran'ın Hazar Denizi hidrokarbon kaynaklarına ilişkin gerçekleştirdiği faaliyetler Hazar Neft Şirketi aracılığıyla yapılmaktadır³⁰.

Hazar Denizi'ne ilişkin coğrafi sorunların yanı sıra hukuki sorunlar da mevcuttur. Denizin statüsünün belirlenememiş olması burada yapılacak olan faaliyetleri sınırlandırmaktadır. Sovyetlerin çöküşü Hazar'a sahili olan ülkelerin sayısını arttırdığı gibi denizin hukuki rejimi hususunda da farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Hazar'ın statüsü ile ilgili ilk görüşme 19 Şubat 1991 tarihinde Tahran'da ECO toplantısının yapıldığı dönemde İran'ın adımıyla başkanlar düzeyinde, denize sahili olan devletlerin katılımıyla gerçekleşti. İran ve Türkmenistan liderleri, Azerbaycan cumhurbaşkanı vekili, Kazakistan başbakan yardımcısı ve Rusya elçisinin katılımıyla gerçekleşen toplantıdan sonra yapılan açıklamada; Hazar konusunda kıyıdaş ülkelerin bir örgüt kurmasının gerekliliği vurgulandı. Ayrıca deniz konusunda beş komitenin oluşturulması öngörüldü. Bunlar hukuki rejim, ilmi araştırmalar, taşımacılık, Hazar'ın biyolojik kaynakları isimli balıkçılık komitesi ve Hazar muhitindeki yaşamın korunması komitesi idi. İktisadi ve hukuki komitelerden sonra Hazar'a kıyısı olan devletler tarafından bir haber ajansı oluşturuldu. Hazar'a kıyısı olan devletlerin işbirliği örgütünün kurulması fikri İran ve Rusya öncülüğünde ortaya atılmışsa da diğer ülkelerin özellikle Azerbaycan'ın muhalefetiyle faaliyete geçmemiştir. Hukuki komite dışındaki komitelerin çalışmaları ihtilaflar nedeniyle ertelenmiştir. Haber ajansı da bazı üyelerin ayrılmasıyla faaliyete geçememiştir³¹. Hazar'a kıyıdaş ülkeler statü sorununu çözmek için başkanlar, dışişleri bakanları, dışişleri bakan yardımcılarını gibi çeşitli düzeylerde müzakereler gerçekleştirdilerse de kesin bir sonuç elde edemediler³².

²⁹ Zehra Ahmedipur, İhsan Leşgeri, "Çalışhâ-yı Jeopolitikî İran der Behreberdari ez menâfi-i hod der Hazer", *Mutâla'ât-ı Avrasya-yı Merkezi*, Sal 3, Şomare 6, Bahar-Tabistan, 1389, Tahran, s. 8; Şeyhnuri, *age.*, s.47; Brezezinski, *age.*, s.94.

³⁰ Ali Usuli, "Hidra-thâ-yı Gazi Der Deryâ-yı Hazer", www.nioc.ir, 01.08.2011; Ahmedipur-Leşgeri, *agm.*, s.16; Kamyar Mehdiyoun, "Ownership of Oil and Gas Resources in the Caspian Sea", *The American Journal of International Law*, Vol. 94, No. 1, January 2000, 182.

³¹ Demirçilu, *agm.*, s.30.

³² Demirçilu, *agm.*, s.29.

Hazar'ın statüsünü belirlemeye yönelik çalışmalar yapan hukuk komitesi kıyıdaş ülkelerin dışişleri bakanları temsilcilerinden oluşturulmuştu. 1994 ve 1995'te iki toplantı gerçekleştiren komite bir netice elde edemeyince 1996'da Aşkabat'ta bakanlar düzeyinde yapılan toplantıda komitenin dışişleri bakan yardımcıları düzeyinde görüşmelere devam etmesi kararlaştırıldı. Yine aynı toplantıda komite, Hazar'ın Hukuki Rejimi Konvansiyonu adını aldı. 1994 yılından beri on dokuz toplantı gerçekleştiren komisyon Hazar Deniz tabanının altındaki kaynaklardan yararlanma, denizin milli sahalarının belirlenmesi gibi konularda bir çözüm üretememiştir.³³ 16 Ekim 2007'de başkanlar düzeyinde gerçekleştirilen zirvede de önceliklerde olduğu gibi statü konusunda somut bir sonuç elde edilemedi. Vladimir Putin burada yaptığı konuşmada denizi bölmek yerine, Hazar'a kıyaslı olan ülkelerin ortak hareket etmesi gerektiğini vurguladı. Ancak deniz tabanının sınırlarının belirlenmesi ve maden kaynaklarının kullanılması konusunda anlaşma yapmak için de Hazar'ın statüsünün belirlenmesini beklemeye gerek olmadığını vurguladı. Hatta Kazakistan, Azerbaycan ve Rusya'nın denizin kuzeyi için yaptığı bu tip anlaşmaların güneyde de gerçekleştirilerek bir bütünlük sağlanabileceğini vurguladı³⁴.

Statü sorunu dışında, gemicilik, balıkçılık, denizdeki yaşamın korunması, su ve hava sahası ile ilgili çalışan komisyonlardan bazıları başarıya ulaştı. Hazar Denizi'ndeki Yaşamın Koruması Konvansiyonunun 5 ülke tarafından 2003 yılında Tahran'da imzalanması buna bir örnektir³⁵.

İran'ın Hazar Denizi politikalarını belirleyen etkenlerden biri Azerbaycan'ın 1994 yılında imzaladığı Asrın Anlaşması ve ABD'nin baskısı ile İran'ın bu anlaşmadan pay alamaması oldu. İran'a daha önceden verilmesi planlanan yüzde beşlik pay, ABD etkisi ile verilmeyince Tahran, Hazar Denizi ile ilgili sorunlarda çözümsüzlük yolunu tercih etti. Azerbaycan'ın daha sonra gerçekleştirdiği iki anlaşmada İran'a pay verilmesine rağmen İran, Hazar Denizi ile ilgili konularda Bakü'nün karşısında yer almaya devam etti. Asrın Anlaşması'ndan sonra İran, Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'ne Azerbaycan'ın Hazar Denizi ile ilgili yatırımlarını şikâyet ettiği gibi Batılı şirketlerin bu bölgedeki etkinliğini kırma hususunda Rusya ile işbirliğine gitti. Hazar Denizi'nin statüsü ile ilgili sorunlarda Sovyet döneminde yapılan 1921 ve 1940 anlaşmalarını referans gösteren İran; Rusya'nın 1998-2003 yılları arasında Kazakistan ve Azerbaycan ile yaptığı deniz yatağının bölünmesi ve sınırlara ilişkin anlaşmalardan sonra, denizin yüzde yirmilik paylar şeklinde bölünmesini ve deniz kaynaklarının ortak kullanımını talep etmeye başladı. Bu politikalarında başarılı olamayan İran, Azerbaycan ile ikili görüşme-

³³ Demirçulu, *agm.*, s.30; "Xəzərin Hüquqi Statusu Anlaşmasının Meydana Gəlməsi" http://www.azerbaijan.az/_World Community/_CaspianStatus/_caspiantStatus_a.html, 24.06.2007.

³⁴ Faik Ertan, "Yine Sonuç Yok", *Zaman Gazetesi*, 06.07.2007; "Caspian States to Hold Summit", *Tehran Times*, 07.07.2007; "Speech at the Opening of the Second Caspian Summit", <http://www.kremlin.ru>, 16.10.2007.

³⁵ Demirçulu, *agm.*, s.30.

ler yaparak uzlaşma aramaya çalıştı. Ancak bu görüşmelerden de bir netice elde edilemedi³⁶.

Ülkelerin tek taraflı, özellikle petrol ve doğalgaz kaynakları ile ilgili yaptığı girişimler bölgedeki gerilimleri arttırmıştır. Siyasi ve iktisadi alanda yaşanan bu rekabetler meseleleri daha karışık hale getirmiş, hatta Hazar'da küçük çaplı çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur. 2001 Temmuz ayında Hazar'ın güneyinde İran ile Azerbaycan arasında yaşanan gerginlik bu duruma bir örnektir. Asrın Anlaşması'ndan itibaren Azerbaycan'ın Hazar'da yaptığı faaliyetlerden rahatsız olan İran'ın savaş gemileri BP'nin Alov (Elburz) sahasında petrol arama çalışmalarını yapan gemilerini taciz etti. Bu olayla ilk defa Hazar krizinde askeri unsurlar devreye girmiş oldu³⁷.

İran'ın Hazar Denizi'ne ilişkin bu tutumunun ülke içindeki politik yapı ile de ilgisi bulunmaktadır. Hazar'daki gelişmelerden etkilenen İran'daki çeşitli gruplar statü sorununa ilişkin görüşleri ileri sürerek yönetimi eleştirmektedir. İran'daki bazı araştırmacılar deniz statüsü ile ilgili konularda 1921 ve 1940 tarihli anlaşmaların dayanak noktası olması gerektiğini ve bu durumda İran'ın Hazar'da yüzde elli hissesinin olduğunu ileri sürmektedirler. Ancak bu anlaşmalar deniz temel rekabet alanı olan petrol ve enerji kaynakları ile ilgili herhangi bir düzenlemeyi içermemektedir. Anlaşmalardaki eşitlik ilkesinden yola çıkan İran bu kaynakların kullanımında da aynı oranda hak sahibi olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca yeni kurulan Türkmenistan, Azerbaycan ve Kazakistan'ın Alma Ata Beyannamesi ile Sovyet dönemindeki yapılan anlaşma ve sözleşmelerden kaynaklanan yükümlülüklerini kabul ettiklerini bildirmeleri İran tarafından bir koz olarak kullanılmaktadır. Çünkü Sovyet döneminde İran, Hazar Denizi'ne kıyısı olan iki ülkeden biriydi. Diğer ülke Sovyet Rusya çökünce mirasçı olarak dört ülke ortaya çıkmıştır. Buna göre yeni doğan cumhuriyetler Sovyetlerin mirasını istedikleri gibi komşuların haklarına da göz dikmektedirler. Onlara göre İran, güneyden kuzeye, batıdan doğuya denizde yüzde elli hakka sahiptir. Bu görüşün taraftarları sadece balıkçılıktaki on yıllık sınırlamanın geçerli olması gerektiğini savunarak deniz yüzeyinde ya da yatağındaki her türlü kaynakların kullanımında İran'ın yüzde ellilik bir paya sahip olması gerektiğini ileri sürmektedirler³⁸.

1921 ve 1940 anlaşmalarında herhangi bir ülkeye ait haklar ya da imtiyazlar açık olarak belirlenmediği gibi Sovyet döneminde yapılan anlaşmaların hiçbirisi Hazar'ın sınırlarının tespitine ilişkin hükümler içermediğinden, ortak kullanım ya da deniz hisselerinin paylaşılması hususuna hukuki temel teşkil edemez. İran'daki bu görüşün taraftarlarına göre denizdeki faaliyetlerle ilgili bir örgüt kurulursa İran

³⁶ Nasib Nasibli, "Iran's Caspian Policy", www.cacianalys.org, 02.10.2003; Demirçilu, *agm.*, 31; Gökçe, "Sovyet Sonrası Dönemde Hazar Çevresinde Yaşanan Rekabet", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal Of International Social Research)*, Vol. 1, Is. 3, s.184 vd.

³⁷ Sami Kohen, "Hazar Huzursuz", *Milliyet Gazetesi*, 14.08.2001; Yalçınkaya, *age.*, s.226; Demirçilu, *agm.*, s.31,37; Gökçe, *agm.*, s.196.

³⁸ Demirçilu, *agm.*, s.32-33; Mehdiyoun, *agm.*, s.182.

yüzde elli hisseye sahip olacakken geri kalan yüzde elli dört ülke arasında paylaşılacaktır. Bu görüşlerin eşitlik ilkesi açısından kabul edilmesi mümkün değildir. Ortaklığın kabul edilmesi halinde de İran'ın yüzde elli paya sahip olduğu anlamına gelmez. Sovyetlerin dağılmasından sonra denize kıyısı olan ülkelerin sayısı beşe çıkmıştır. Ayrıca tarihi sürece baktığımızda ne Çarlık Rusyası ne de Sovyet döneminde denizdeki faaliyetler açısından bir eşitlik söz konusu değildir. Sovyetlerin denizcilik ve petrolle ilgili yatırımları karşısında İran'ınkiler yok denecek kadar azdır³⁹.

İran'daki bir diğer görüş ise Sovyetler tarafından Hüseyin Kuli Limanı'ndan Astara istikametine çizilen bir hatla denizdeki sınırın belirlendiği ve statü meselesinde bu hattın kabul edilmesi gerektiğidir. Ancak bu görüş pek makbul değildir. Çünkü bu hattın resmi bir dayanağı olmadığı gibi böyle bir paylaşım sonucunda İran denizin kaynaklarından yeteri kadar yararlanamaz. İran'daki Hazar'ın statüsüne ilişkin en makul görüşse eşitlik esasına göre faaliyetlerin gerçekleştirilmesi ve herhangi bir yüzdelik payının zikredilmemesidir. Bu görüşe göre deniz yatağının paylaşılması kabul edilerek İran'ın denizdeki uluslar arası haklarının artmasını sağlamak gerekir. Uluslar arası hukuk normları da göz önünde bulundurularak orta bir hattın çekilerek denizden adil bir şekilde yararlanılması en uygun çözümdür⁴⁰.

Hazar Denizi ile ilgili konular daha çok siyasi gelişmelere bağlıdır. Sovyetlerin dağıldığı yıllarda Hazar'la ilgili konular genellikle Hazar enerji kaynaklarından yararlanma ve bu kaynakların nakli ile ilgili idi. Gün geçtikçe meselenin içtimai ve iktisadi yönleri konuşulmaya başlanmaktadır. İran'ın Hazar politikalarında müessir olan etkenlerden biri de İran'daki rejim muhaliflerinin tutumlarıdır. Doğal olarak muhalifler hedeflerine ulaşmak için her türlü araçtan istifade etmektedirler. Bu kişilerin ya da grupların amaçları açısından kullanılabilir gördükleri unsurlardan biri dış siyaset ve diplomatik faaliyetlerdir. Bu açıdan tarihi süreçte İran toplumunun zihninde olumsuz bir yere sahip olan Hazar Denizi ile ilgili meseleler yönetimi eleştirmek ve sisteme saldırmak için iyi bir malzemedir. Mesela muhaliflerin söylemlerinden birisi İslam Devrimi'nden önce İran'ın Hazar denizinde daha fazla hakları olduğu ama İslam Devrimi'nden sonra bu hakların korunamadığıdır. Muhalifler İran'ın menfaatlerini koruyacak güce sahip olmadığı fikrine sahiptir. Bu çerçevede İran'ın deniz ile ilgili uyguladığı politikalarının İran'ın tarihi çıkarlarına uymadığı ve Dışişleri Bakanı Kemal Harrazi'nin bu konuda başarısız olduğuna ilişkin bazı eski yöneticiler de açıklamalarda bulundular⁴¹.

Örneklere görüldüğü gibi İran'ın denizle ilgili siyasetini iç ve dış siyasi unsurlar belirlemektedir. 20 yıllık süreçte yaşanan gelişmeler göstermektedir ki İran

³⁹ Cynthia M. Croissant-Michael P., "Croissant, "Hazar Denizi Statüsü Sorunu: İçeriği ve Yansımalar", *Avrasya Etüdləri*, Sayı: 4, Kış 1996/97, s.27; Nugman, *agm.*, s.81-82; Demirçilu, *agm.*, s.33.

⁴⁰ Demirçilu, *agm.*, s.35-41.

⁴¹ Nasibli, *agm.*, s.184 vd.

genel olarak ya kaynaklardan ortak olarak istifade edilmesi ya da İran'ın denizin yarı hissesine sahip olduğu fikrini politik nedenlerle savunmaktadır. 1994 yılındaki Asrın Anlaşması'na dâhil edilmeyen İran 1996 yılında Şah Deniz Projesi'nde yer alarak aslında Azerbaycan'ın Hazar Denizi'nde yaptığı faaliyetleri onaylamıştır. Ancak ABD'nin politikaları yüzünden Hazar enerji kaynaklarının işletilmesi ve transferinde söz sahibi olamayan İran, Hazar'ın statüsü konusunda çözümsüzlük formülünü uygulamaya devam etmektedir⁴². Bu konuda Rusya ile işbirliği yapmaya çalışan İran'ın Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Mehdi Akhuzade ile Rusya'nın Hazar Denizi ile ilgili işlerden sorumlu özel temsilcisi Aleksander Golovin arasında Ocak 2011'de Moskova'da gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde yapılan açıklamalarda iki ülkenin işbirliğinin önemi ve Hazar Denizi ile ilgili sorunlarda iki ülke arasındaki bağların güçlenmesinin önemine vurgu yapıldı⁴³.

Hazar Denizi ile ilgili mevzularda statü sorununu önemli bir koz olarak kullanmaya çalışan İran için Kafkasya ve Türkistan'da kurulan ülkelerin açık denizlere sınırları bulunmaması, denizin güney sahasında sahip olduğu kısıtlı yatırım alanlarından daha önemli bir fırsattır. Ortadoğu'daki karışıklıklar nedeniyle kendilerine alternatifler arayan birçok ülke Hazar Havzası'ndaki devletlere ilişki kurmak için çaba sarf etmektedir. Bu devletlerin İran, Türkiye, Rusya, Çin ve Afganistan yollarını kullanmadan Hazar Havzası'ndaki yeni devletlerle irtibat kurma şansları yoktur. Türkiye'nin bölgeye doğrudan kara bağlantısı olmadığı gibi Kafkasya'nın karışık yapısı, PKK sorununun bazı devletler tarafından koz olarak kullanılmaya çalışılması Hazar Denizi sahasındaki enerji kaynaklarına ulaşma açısından sıkıntılar yaratmaktadır. Buna rağmen bölge ülkelerinin Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmak ve İran'ı saf dışı bırakmak isteyen ABD'nin desteğiyle Türkiye, Hazar enerji kaynaklarının uluslar arası pazara naklinde önemli bir güzergâh konumuna gelmiştir. Bu sahaya ilişkin en ciddi yatırımın Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı'nın olması gerçeği de Türkiye'nin bu sahadaki jeopolitik öneminin bir göstergesidir.

Hazar Denizi hidrokarbon kaynakları açısından Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Afganistan ile ortak sınıra sahip olan Çin önemli bir duraktır. Ancak bu sınırların dağlık alanda bulunması ve Hazar'a olan mesafenin uzun olması Çin için bir dezavantajdır. Afganistan ise 11 Eylül 2001'den sonra Dünya'nın en istikrarsız bölgeleri arasında yer almasının yanı sıra açık denizlere sınırı olmadığı için enerji nakil hatları konusunda pek tercih edilmemekle birlikte ABD'nin stratejik planlarında yer alan önemli bir ülkedir.

Rusya, Kafkasya ve Türkistan'daki ülkelerle ortak sınıra sahip olmanın yanı sıra Sovyet döneminde inşa edilen demiryolları ve boru hatları sayesinde Hazar Havzası'nda yaşanan rekabette önemli bir avantaja sahiptir. Rusya, Karadeniz ve

⁴² Cumhuriyet Gazetesi, 05.02-06.02.1995; Nasibli, agm.

⁴³ www.tehrantimes.com, 18.01.2011.

Avrupa ile olan bağlantıları nedeniyle uluslar arası ulaşım ve enerji nakil hatları açısından da ciddi imkânlarla sahiptir. Ancak Hazar'a kıyısı olan Türk Cumhuriyetlerinin temel politikaları arasında Rusya'ya olan bağımlılıklarını azaltmak yer aldığından bölge devletlerinden bazıları Rusya ile işbirliği yapma konusunda istekli değildir.⁴⁴ Özellikle Putin döneminden itibaren eski Sovyet Cumhuriyetlerini arka bahçesi olarak kabul eden Rusya'nın Ukrayna, Gürcistan, Beyaz Rusya örneklerinde görüldüğü gibi enerji kaynaklarını devletlerarası ilişkilerde tehdit unsuru olarak kullanması, komşu ülkelerin yanı sıra doğalgaz açısından Rusya'ya bağımlı hale gelen AB ülkeleri için de Moskova'ya karşı güven sorunu oluşturmaktadır⁴⁵.

Kafkas ve Türkistan ülkelerinin uluslararası pazara açılmasında coğrafi açıdan İran iyi bir yol olarak görünmektedir. Hazar ve Basra körfezi arasında bulunan İran kara, deniz, demir ve hava yolları açısından Kafkasya, Türkistan, Güney Asya, Basra Körfezi ve Ön Asya'daki ülkelerle bağlantısı olan önemli bir ülkedir. Azerbaycan ve Türkmenistan bu imkânlardan yararlanmak için İran ile irtibat halindedir⁴⁶. Ancak İran için durum görüldüğü kadar kolay değildir. Amerika'nın Soğuk Savaş sonrası Yeni Dünya düzeni senaryosunda enerji kaynaklarını kontrol edenlerin dünya siyasetini de kontrol edebileceği öngörülmektedir⁴⁷. Bu nedenle Amerika'nın Hazar'daki jeopolitik mücadeledeki hedefi İran'ı Hazar enerji kaynaklarından mahrum bırakmaktır. ABD, Hazar ile ilgili boru hatları gibi uluslararası projelerde de İran'ı saf dışı bırakmak için çaba sarf etmektedir. ABD Kongresi'nin 1996 yılında kabul ettiği İran ve Libya yaptırım kararlarıyla İran'ın uluslararası alandaki yatırımları sınırlandırılmaktadır. Bu kararlar nedeniyle İran'da yatırım yapmak isteyen şirketler ağır yaptırımlarla karşı karşıya kalmaktadır⁴⁸.

İran, Kafkasya ile karşılaştırıldığında Hazar petrollerinin uluslararası pazara ulaştırılması açısından daha güvenli ve düşük maliyet gerektiren bir konuma sahiptir. Ancak ABD yaptırımları bu hatta şu an için izin vermemektedir. Ayrıca İran üzerinden Hazar petrollerinin nakledilmesi demek İran'ın enerji piyasasındaki konumunu güçlendirirken Kafkas ülkelerini de ekonomik açıdan zor duruma düşürmek demektir.⁴⁹ Amerika ve Batı, İran'ın boru hatları ve Hazar'a sınırı olan ülkelerle işbirliği yapmak suretiyle bölgedeki nüfuzunun arttırarak ekonomik gelirler elde etmesini istememektedir. Amerika'nın bu tarz adımları Rusya ve İran'ın yaklaşmasına neden olmaktadır. İran'ın ABD hamlelerine karşı bölgede var olma mücadelesinde izleyebileceği iki politika vardı. Birincisi ideoloji merkezli

⁴⁴ Ahmedipur-Leşgeri, *agm.*, s.8-9; Gökçe, *agm.*, s.193-202.

⁴⁵ Gökçe, *agm.*, s.197-200; Ahmedipur-Leşgeri, *agm.*, s.9.

⁴⁶ Ahmedipur-Leşgeri, *agm.*, s.8-9; Cevad Etaat, "İran ve Hutüt-ı İntikâl-i Enerji-i Hovze-i Hazer", Mutâlaât-ı Avrasya-ı Merkezi, Sal 2, Şomare 3, Tahran 1387, s.11.

⁴⁷ Ahmedipur-Leşgeri, *agm.*, s.10; Barzegar, *agm.*, s.31.

⁴⁸ Emmanuel Karagiannis, "The US–Iranian Relationship After 11 September 2001 and the Transportation of Caspian Energy", *Central Asian Survey*, June/September, 2003. 22(2/3), s.152; Etaat, *agm.*, s.10.

⁴⁹ Karagiannis, *agm.*, s.157.

bir politika olup yeni cumhuriyetlerdeki kendine yakın unsurları destekleyerek nüfuz kazanmaktır. Bu politika ile Türkiye ve Suudi Arabistan gibi devletlerin bölgede ideolojik olarak nüfuz kazanmasını da engelleyebilirdi. Ancak Güney ve Kuzey Azerbaycan'ın birleşmesi gibi etnik ve siyasi durumlar göz önünde bulundurulduğunda İran'ın bu alandaki politikaları yayılma merkezli olmaktan çok savunma merkezi zorundadır. Tahran'ın ikinci politikası ise daha pragmatist, özellikle ekonomik alanlarda yeni cumhuriyetlerle işbirliği yapmaya dayanmaktadır ki, İran buna yönelik olarak 1992 yılında Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan'ın ECO'ya katılması için çaba sarf etmiştir. İran bu adımla Amerika ve diğer devletlerin politikalarına karşı bölgedeki çıkarlarını korumayı hedeflemiştir⁵⁰.

Muhammed Hatemi döneminde ABD-İran ilişkileri yumuşamış gibi görünse de 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra daha da gerildi. ABD tarafından yapılan açıklamalarda, İran terörist saldırıları ve grupları desteklemekle suçlandı. Buna rağmen İran, ABD'nin Afganistan'da yaptığı harekâta ABD'nin çok karşısında yer almadı. Çünkü Taliban rejimi İran için de bir güvenlik sorunu oluşturuyordu. Ancak daha sonraki süreçte ABD'nin Afganistan, Pakistan'daki askeri varlığı İran'ı endişelendirmeye başladı. Kafkasya, Irak ve Arap ülkeleri ile birlikte İran, ABD tarafından kuşatılmış bir konuma gelmiştir⁵¹. 11 Eylül sonrasında ortaya çıkan yeni durum; İran'ın hem güvenlik politikalarını ilgilendirmekte hem de ABD'nin Hazar enerji kaynaklarının nakli hususunda Afganistan üzerinden güneye bir boru hattı inşa etme düşüncesini gündemde tutması, Tahran'ın enerji politikalarını etkilemektedir. İran'ın politikalarını etkileyen bir diğer nokta ise Bakü-Ceyhan Boru Hattı'nın açılmasıdır. 2005 yılına kadar geçen süreçte Rusya eskiden beri sahip olduğu nüfuzla İran ise kuzey-güney eksenindeki konumuyla rekabette önemli avantajlara sahipken doğu-batı ekseninde bir enerji nakil hattının açılması bu iki ülkenin önemini azalttı. Coğrafi açıdan sahip olduğu avantajlara rağmen hala Hazar Denizi petrollerini Basra Körfezi'ne taşıyacak bir nakil hattının bulunmayışı İran'ın Hazar enerji kaynakları pastasından ciddi bir pay almasını engellemektedir⁵².

ABD'nin İran'ı uluslararası camiada yalnız bırakma girişimlerinin etkisiyle Hazar enerji kaynaklarından yeteri kadar yararlanamayan İran; yine de nakil hatları ve enerji güvenliği hususundaki stratejik önemini korumaktadır. Bakü-Tiflis-Ceyhan, Tengiz-Novorossisk boru hatlarının Azerbaycan ve Kazakistan petrollerini nakletme açısından yakın gelecekte yetersiz kalma ihtimali bulunmaktadır. İran ise Tebriz'den 100 km'lik bir boru hattı ile Azerbaycan petrollerini İran'ın hali hazırdaki boru hatlarına ulaştırabilir. Bu petroler, Tahran ve Tebriz'deki tesisler aracılığıyla rafine edilerek İran'da kullanılabilir ya da Basra Körfezi'ndeki Harg

⁵⁰ Ahmedipur-Leşgeri, *agm.*, s.12; Celili, *agm.*, s.243; Brezezinski, *age.*, s.135.

⁵¹ Karagiannis, *age.*, s.153-155; Barzegar, *agm.*, s.27.

⁵² Ahmedipur-Leşgeri, *agm.*, s.10-13; Fehimi, *age.*, s.430.

Adası vasıtasıyla Güney Asya ve Uzak Doğu'daki tüketim merkezlerine nakledilebilir. Kazakistan petroleri de Türkmenistan üzerinden inşa edilecek boru hattıyla Orta İran'a nakledilebilir. Fransız Total Final Elf şirketi Kazak petrolerini İran vasıtasıyla Körfez'e aktarma konusunda fizibilite çalışmaları yapmaktadır. 2002 yılında İran ve Kazakistan arasında bu konuda görüşmeler yapıldı. Bu hat aslında Türkmenistan'ın enerji kaynaklarını da taşıyabilir. Ancak Türkmenistan'ın siyasi durumu nedeniyle bu hattın gerçekleştirilmesi pek de kolay değildir⁵³.

İran'ın Hazar petrolerinin nakli konusunda bir diğer dezavantajı ise güvenlik meselesidir. Ülkenin doğu komşusu olan Afganistan'da istikrarsız bir yapının olmasının yanı sıra İran'da faaliyet gösteren terör örgütü PJAK enerji nakil hatlarının güvenliğini tehdit etmektedir. PJAK'ın son dönemde Bazargan civarında Türkiye'ye doğalgaz nakleden boru hattını sabotaj etmesi, nakil hatları meselesinde Türkiye'nin PKK sorunu nedeniyle güvenli bir bölge olmadığını ileri süren İran'ın da benzer sorunlara sahip olduğuna bir kanıt olmuştur⁵⁴.

Hazar kaynaklarına ilişkin yatırımlar yapmak için İran'ın uluslar arası camiada desteğe ihtiyacı vardır. ABD'nin yaptırımları nedeniyle güvenebileceği ve işbirliği yapabileceği en önemli ülke Rusya'dır. Çünkü her iki ülkede ABD'nin politikalarından mağdur olma özelliğine sahiptir. Özellikle İran'a uygulanan yaptırımlar Tahran'ı nükleer enerji, uçak ve silah temini gibi konuların yanı sıra Hazar Denizi'nin statüsü ile enerji nakil hatları gibi mevzularda Moskova'ya yaklaştırmaktadır. İran'ın Rusya'ya olan bağımlılığının artması Tahran'ın Kafkas ve Türkistan sahasındaki devletlere ilişkin politikalarında da temkinli davranmasına neden olmaktadır. Sovyetlerin çöküşüyle yeni Müslüman devletlerin kurulduğu 1990'lı yıllarda İran bölgede en etkili olabilecek devletlerin başında gelmesine rağmen bölgedeki yeni devletlere nüfuz etme potansiyelini beklendiği şekilde kullanmamıştır. Yeni oluşan düzende stratejik ortağı olan Rusya'yı kaybetme korkusu İran'ı rejim ve mezhep temelli politikalar üretmekten men etmiştir⁵⁵.

İran'ın Hazar Havzası'ndaki ülkelerle olan ilişkilerinde bir diğer eksikliği de bu ülkelerin teknolojik ve ekonomik beklentilerine cevap verebilecek bir yapıya sahip olmamasıdır. Yeni ülkelere örnek olacak bir iktisadi yapısı olmayan İran, Türkiye gibi bölgede ekonomik yatırımlar yapabilecek bir duruma sahip değildir. 1990'lı yılların başında yeni cumhuriyetlerin tarım ve sanayi alanındaki makine ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik girişimlerde bulunan İran, bu sahaya Türkiye ve Çin gibi diğer ülkelerin girmesiyle bu alanda da bir ilerleme kaydedemedi. Özellikle Çin mallarının maliyetlerinin düşük olması İran ve Türkiye'nin bu alandaki payını her geçen gün azaltmaktadır⁵⁶.

⁵³ Karagiannis, **agm.**, s.156.

⁵⁴ <http://www.mehrnews.com/fa/newsdetail.aspx?NewsID=1373232>, 01.08.2011.

⁵⁵ Howard, **age.**, s.154; Ahmedipur-Leşgeri, **agm.**, s.13-14.

⁵⁶ Ahmedipur-Leşgeri, **agm.**, s.13-14.

Bütün olumsuzluklara rağmen İran, Hazar Havzası petrolerinden istifade etme hususunda bazı somut adımlar atmıştır. 1998 yılında Rusya ile Türkmenistan'ın doğalgaz fiyatları konusunda sorun yaşaması üzerine Türkmenistan, doğalgaz boru hattı için farklı alternatifler aramaya başladı. Bu sorun İran için bir fırsat haline geldi. 1998 yılında İran ile Türkmenistan arasında 135 km'lik bir doğalgaz boru hattı projesi gerçekleştirildi. Bu proje ile Türkmenistan, İran'ın kuzeyine doğalgaz nakletme fırsatı buldu⁵⁷.

İran'ın Hazar petrolerine ilişkin ilk ciddi girişimi 2004 yılında gerçekleşen Neka-Rey Petrol Boru Hattı'dır. Bu hat ile İran; Türkmenistan, Kazakistan, Rusya ve Azerbaycan petrolerini Tebriz ve Tahran'daki rafinerilere aktarmayı, bunun karşılığında da Basra Körfezi kaynaklarından aynı miktarda ham petrolü uluslararası pazara satmayı planlamıştır. Bu hat ile günlük yaklaşık 370 bin varil petrol İran rafinerilerine ulaşmaktadır⁵⁸. İran, Kazakistan ve Azerbaycan ile bu ülkelerdeki petrolün boru hatlarıyla İran'a getirilmesi ve buradaki tesislerde rafine edilmesi hususunda anlaşmalar imzaladı.

Teknolojik ve iktisadi açıdan bölgede yeteri kadar var olamayan İran'ın uluslararası camiadaki en önemli fırsatı Kazakistan'ın Kaşgan Havzası'ndan başlayarak Türkmenistan ve Azerbaycan'ın doğalgazını İran, Türkiye, Bulgaristan üzerinden uluslararası pazara ulaştıracak olan Nabucco Hattı'dır. Toplamda 3300 km uzunluğa sahip olacak olan bu projeyi, enerjide Rusya'ya olan bağımlılıkları her geçen gün artan Avrupa Birliği ülkeleri desteklerken ABD bu projeye de sıcak bakmamaktadır⁵⁹. Rusya ve ABD'nin tutumlarına karşılık İran ile Türkiye arasında Türkmenistan'ın doğalgazını Türkiye'ye taşımaya yönelik bir ön anlaşma yapılması Nabucco için önemli bir adım olarak görülmektedir. Türk-İran anlaşması Rusya'nın son dönemde Bulgaristan ile yaptığı Karadeniz'den geçecek olan Güney Akım Boru Hattı ve Kazakistan ve Türkmenistan ile yaptığı anlaşmalara karşı atılan bir adım olarak görülmüştür. Ancak İran ile Türkiye arasında son yıllarda yaşanan doğalgaz kesintisi sorunu ve Türkmenistan'ın hem Rusya'ya hem de bu hatta doğalgaz sağlayacak üretim kapasitesinin olmaması ayrıca ön anlaşmanın Türkmenistan olmadan yapılması gibi nedenler bu hamlenin doğruluğu konusunda akıllarda soru işaretleri oluşturmaktadır⁶⁰. Yaşanan her türlü olumsuzluğa rağmen Nabucco projesi Türk Cumhuriyetleri, İran, Türkiye ve AB ülkeleri için Rusya'ya olan bağımlılığın azalmasına katkı sağlamasına ilave olarak Hazar Havzası'nda yaşanan enerji rekabetinde yer alma açısından önemli bir fırsattır. Bu nedenle Basra Körfezi ve Moskova merkezli enerji kaynaklarına alternatif olması açısından Kazakistan- Türkmenistan-İran-Türkiye-Avrupa güzergâhlı boru hatları

⁵⁷ Elnur Soltan, "Türkmenistan ve Rusya: Gaz Üzerinde Kurulan İlişkiler", *Avrasya Dosyası*, C.7, S.2, Ankara 2001, s.195-196; Karagiannis, *agm.*, s.156.

⁵⁸ <http://www.nioc.ir,01.08.2011>; Karagiannis, *agm.*, s.156.

⁵⁹ Ahmedipur-Leşgeri, *agm.*, s.15; Etaat, *agm.*, s.17.

⁶⁰ *Milliyet Gazetesi*, 16.07.2007; Sinan Oğan, "Enerji Stratejisinden Mahrum Bir Ülke", *www.turksam.org*, 29.07.2007.

konusunda çalışmalar devam etmektedir⁶¹. Buna karşılık Rusya'nın doğalgaz alanında OPEC'e benzer bir birlik oluşturma çabaları ve bu konuda sistemli bir politika izlemesi farklı boru hatları projelerinin gerçekleşme olasılığını oldukça azaltmaktadır. Mayıs 2007'de Türkmenistan'da bir araya gelen Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Türkmen Cumhurbaşkanı Gurbangulı Berdimuhammedov, Türkistan enerji kaynaklarının Rusya üzerinden uzun vadeli olarak pazarlanmasını sağlayacak yeni doğalgaz boru hattı ile ilgili ortak deklarasyonu imzaladı. Özbek lider İslam Kerimov'un da 9 Mayıs'ta imzaladığı anlaşmaya göre Türkmenistan'dan başlayacak olan yeni hat Hazar Denizi kıyısınca uzanarak Kazakistan'a oradan da Rusya'ya ulaşacak. Anlaşma, ABD, AB ve Çin'in Türkmenistan'ın enerji kaynaklarına doğrudan ulaşma ümitlerine büyük darbe olarak değerlendirilmektedir⁶². Doğalgaz konusunda sistemli politikalar uygulayan Rusya, Hazar Havzası'nda yaptığı yatırımları bu şekilde devam ettirirse bu sahadaki enerji kaynaklarının nakli konusunda Moskova'ya rakip görülen İran ve Türkiye'nin desteklediği projelerin sonuca ulaşma ihtimali azalacaktır.

SONUÇ

2008 rakamlarına göre dünyanın dördüncü büyük petrol ihracatçısı olan İran'da yaklaşık kırk kadar petrol üretim sahası bulunmaktadır. Ayrıca Rusya'dan sonra dünyanın ikinci büyük doğalgaz rezervlerine⁶³ sahip olmasına rağmen Hazar Havzası ile ilgili uluslararası projelerde yer alma hususunda çaba sarf etmektedir. Hazar Denizi ve Basra Körfezi arasında bulunması nedeniyle önemli jeopolitik fırsatlara sahip olan İran, Sovyetlerin çöküşünden sonraki süreçte bu imkânlardan yeteri kadar yararlanamamıştır. Bu durumda İran'ın iç siyasi faktörlerinin yanı sıra ABD yatırımları gibi uluslar arası faktörler de etkili olmuştur.

Açık denizlere bağlantıları olmayan Türkistan ve Kafkasya ülkelerinin mevcut siyasi yapıları nedeniyle İran'a pek ılımlı bakmamaları, İran'ın kuzeyindeki vatandaşları ile yeni cumhuriyetlerin vatandaşları arasında akrabalık bağlarının bulunmasının İran için bir tehdit oluşturabilecek konumda olması gibi nedenlerle Tahran, siyasi olarak Hazar Havzası'nda kendisinden beklenen atılımı gösterememiştir. Hazar Denizi'nin güneyindeki coğrafi şartların olumsuzluğu ve enerji kaynaklarının zengin olmayışı nedeniyle enerji nakil hatları konusuna odaklanan İran, Hazar'a kıyısı olan diğer ülkelerle bazı anlaşmalar gerçekleştirmiştir. Özellikle Basra Körfezi'ndeki zengin enerji kaynaklarını bu ülkelerle yaptığı anlaşmalar da değiş-tokuş unsuru olarak kullanma imkânı olan İran'ın boru hatlarına ihtiyaç

⁶¹ *Commission of the European Communities Green Paper*, Brussels, 2006, s.15; "European Union Supports Trans-Caspian Pipeline", <http://eng.gazeta.kz/art.asp?aid=81774>, 10.10.2006 ; "EU Energy Commissioner Backs Trans-Caspian Pipeline", <http://russiatoday.ru/business/news/6104>, 16.12.2006.

⁶² Faik Akkan, "Putin'den Batı'ya Bir Enerji Çalımı Daha" *Zaman Gazetesi*, 13 Mayıs 2007; Nerdun Hacıoğlu, "Putin Vanayı Kaptı" *Hürriyet Gazetesi*, 13.05.2007; *RIA Novosti*, 12.05.2007.

⁶³ www.eia.gov, 10.08. 2011.

duymadan bu sahada yatırım yapma şansı bulunmaktadır. Ancak dış baskıların yanı sıra, Türkiye, Rusya ve Çin gibi devletlerin nakil hatları konusunda ciddi girişimlerde bulunması ve bölge ülkelerinin büyük devletlerin ekonomik desteği olmadan sahip oldukları kaynakları işletecek imkânlarının bulunmaması Hazar sahasındaki uluslar arası yatırımları ABD, AB gibi bölge dışı güçlere bağımlı hale getirmektedir. Bu nedenle İran açısından en önemli projeler arasında yer alan Nabucco'nun faaliyete geçmesi için de ciddi anlamda uluslar arası desteğe ihtiyaç vardır.

Son yirmi yılda yaşanan gelişmeler göstermektedir ki İran'ın Hazar Havzası'nda sahip olduğu jeopolitik konumdan gereği gibi istifade edebilmesi için doğusundaki Afganistan'ın istikrara kavuşması, Kafkasya ve Türkistan'daki ülkelerin siyasi ve ekonomik açıdan istikrarlı bir yapıya sahip olması, ABD gibi küresel güçlerin İran'a olan baskı politikalarından vazgeçmesi ve İran'ın enerji nakil hatları konusunda maddi ve teknik imkânlarının çok iyi olması gerekmektedir. Bu şartlar sağlanıncaya kadar İran, son iki asırda olduğu gibi Hazar Denizi kaynaklarından yeteri kadar yararlanamayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abrahamyan, Yervand, *İran Beyn-i do İnkılab*, Tahran 1388.
- Abrahamian, Ervand *Modern İran Tarihi*, Çevr. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2008, s.86.
- Abrahamian, Ervand, *Modern İran Tarihi*, Çevr. Dilek Şendil, Türkiye İşbankası Yay., İstanbul 2008, s.86.
- Ahmedi, Hamid, *İran Ulusal Kimlik İnşası*, Çevr. Hakkı Uygur, Küre Yayınları, İstanbul 2009.
- Ahmedipur, Zehra, Leşgerî, İhsan, "Çalışhâ-yı Jeopolitikî İran der Behreberdari ez Menâfi-i Hod der Hazer", *Mutâla'ât-ı Avrasya-yı Merkezi*, Sal 3, Şomare 6, Bahar-Tabistan, 1389, Tahran, s.1-18.
- Akkan, Faik, "Putin'den Batı'ya Bir Enerji Çalımı Daha" *Zaman Gazetesi*, 13.05.2007.
- Arı, Tayyar, *Ortadoğu*, MKM Yayınları, Bursa 2008.
- Barbaro, Josaphat, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çevr. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.
- Barzegar, Kayhan, "Mıntika Girâyi-i Der Siyâset-i Haricî-i İran", *Mutâla'ât-ı Avrasya-yı Merkezi*, Sal 2, Şomare 5, Zemistan 1388.
- Brezezinski, Zbigniew, *The Grand Chessboard*, Washington 1997.
- Cabbarlı, Hatem, "Hazar'ın Hukuki Statüsü", <http://www.azsam.org>, 12.05.2006;
- Carr, Edvard Hallet, *Bolşevik Devrimi*, Cilt 3, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 2004.
- "Caspian States to Hold Summit", *Tehran Times*, 07.07.2007.
- Celili, Muhammed Rıza, "Transkafkasya ve Orta Asya'daki Gelişmeler Karşısında İran", *Unutkan Tarih*, Ed. Semih Vaner, Metis Yayınları, İstanbul 1997, s.239-246.
- Commission of the European Communities Green Paper*, Brussels, 2006.
- Croissant, Cynthia M. – **Croissant**, Michael P., "Hazar Denizi Statüsü Sorunu: İçeriği ve Yansımalar", *Avrasya Etiüdları*, Sayı: 4, Kış 1996/97, s.23-49.
- Cumhuriyet Gazetesi*, 05.02-06.02.1995.
- Demirçilü, Mucteba, "Nigâh-ı İrânî be Seyr-i Tahavvulat-ı Rejim-i Hukuki-i Derya-yı Hazer", *Muta'âlat-ı Avrasya-yı Merkezi*, Sal 1, Şomare 1, Zemistan-Behar, 1386-1387, s.21-46.
- Djalili, Mohammad Reza -Thierry Kellner, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, Çevr. Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011.
- Ertan, Fikret, "Yine Sonuç Yok", *Zaman Gazetesi*, 06.07.2007.
- Etaat, Cevad, "İran ve Hutût-ı İntikâl-i Enerji-i Hovze-i Hazer", *Mutâlaât-ı Avrasya-yı Merkezi*, Sal 2, Şomare 3, Tahran 1387, s.1-22.
- "EU Energy Comissioner Backs Trans-Caspian Pipeline", <http://russiatoday.ru/business/news/6104>, 16.12.2006.
- "European Union Supports Trans-Caspian Pipeline", <http://eng.gazeta.kz/art.asp?aid=81774>, 10.10.2006.
- Fehihimi, Gobad, *Si Sal-ı Neft-i İran*, Mehrandış Neşr., Tahran 1387.
- Gökçe, Mustafa, "Sovyet Sonrası Dönemde Hazar Çevresinde Yaşanan Rekabet", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal Of International Social Research)*, Vol. 1, Is. 3, s.193-202.
- Hacıoğlu, Nerdun, "Putin Vanayı Kaptı" *Hürriyet Gazetesi*, 13.05.2007
- Hasanlı, Cemil, *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, Çevr. Ekber N. Nəcəf, Bağlam Yayınları, İstanbul 2005,
- Hekîmî, Mahmud, *Tarih-i Muasır-ı İran*, Tahran 1386.
- Işık, Hasan, "Yirminci Yüzyıldan Yirmi Birinci Yüzyıla Enerji Sorunu", *Günümüz Dünya Sorunları*, Ed.Kenan Arıbaş, Pegem Yay., Ankara 2011.
- <http://www.mehnews.com/fa/newsdetail.aspx?NewsID=1373232>, 01.08.2011.
- <http://www.nioc.ir>, 01.08.2011.
- Karagiannis, Emmanuel, "The US-Iranian Relationship After 11 September 2001 and the Transportation of Caspian Energy", *Central Asian Survey*, June/September, 2003, pp. 151-162.

- Kohen, Sami, "Hazar Huzursuz", *Milliyet Gazetesi*, 14.08.2001.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Markham, Clements R., *General Sketch of the History of Persia*, Longmans, London 1874.
- Mehdiyoun, Kamyar, "Ownership of Oil and Gas Resources in the Caspian Sea", *The American Journal of International Law*, Vol. 94, No. 1, January 2000, pp.179-189.
- Mehmetov, İsmail, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, Hazr. Ekber N. Necef-Şamil Necefov, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.
- Mesudi, *Murûc ez-Zeheb*, Çevr. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- Milliyet Gazetesi, 16.07.2007.
- Mustafazade, Tofiq T., "18. Yüzyılda Osmanlı-Azerbaycan İlişkilerinin Başlıca Merhaleleri", http://www.karam.org.tr/Makaleler/1356851388_mustafazade.pdf, 08.08.2011.
- Nasibli, Nasib, "İran's Caspian Policy", *www.cacianalyts.org*, 02.10.2003.
- Nugman, Gülnar, "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü", *Avrasya Etüdleri*, Sayı 13, Ankara 1998, s.80-91.
- Oğan, Sinan, "Enerji Stratejisinden Mahrum Bir Ülke", *www.turksam.org*, 29.07.2007.
- Oğan, Sinan, "Hazar Sorunu", *www.turksam.org*, 14.02.2005.
- Oğan, Sinan, "Yeni Global Oyun ve Hazar'ın Statüsü", *www.turksam.org*, 14.02.2005.
- Painter, David S., "Oil, Resoruces and the Cold War", *Cold War*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- Perviz-i İktişâfi, "Türk ve Fars ile İran'ın Çok Ulusluluğu Meselesi", Çevr. Mehmet Kanar, *Nüşa*, Yıl II, Sayı 7, Güz 2002, (<http://www.doguedebiyati.com/nusha.htm>, 04.08.2011), s. 63-71.
- Saray, Mehmet, "Rusya'nın Orta Asya'da Yayılması" *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 10-11, İstanbul 1981.
- Soltan, Elnur, "Türkmenistan ve Rusya: Gaz Üzerinde Kurulan İlişkiler", *Avrasya Dosyası*, C.7, S.2, Ankara 2001.
- "Speech at the Opening of the Second Caspian Summit", <http://www.kremlin.ru>, 16.10.2007.
- Şeyhnuri, Muhammed Emir, *Tarih-i Neft der İran ve Havermeyane*, Danişgah-ı Peyam-i Nur Neşr., Tahran 1332.
- Tirman, John, "A New Approach to Iran", http://web.mit.edu/cis/Publications/IRAN-Tirman_2009.pdf, 01.08.21011.
- Usuli, Ali, "Hidra-thâ-yı Gazi Der Deryâ-yı Hazer", *www.nioc.ir*, 01.08.2011.
- "Xəzərin Hüquqi Statusu Anlayışının Meydana Gəlməsi" http://www.azerbaijan.az/_WorldCommunity/_CaspianStatus/_caspiantatus_a.html, 24.06.2007.
- Vaziri, Chahrokh, *Neft ve Gudret der İran*, Tahran 1380.
- Vernadsky, George, *Rusya Tarihi*, Çevr. Doğukan Mızrak- Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.
- Volodarsky, Mikhail, *Soviet Unions and Its Southern Neighbours*, Oregon 1994.
- www.eia.gov, 10.08.2011.
- www.tehrantimes.com, 18.01.2011.
- Yalçınkaya, Alaaddin, *Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler*, Lalezar Yay., Ankara 2006.
- Yergin, Daniel, *Petrol*, Çevr. Kamuran Tuncay, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009.
- Zirinsky, Michael P., "Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rise of Reza Shah, 1921-1926". *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge 1992, pp. 639-663.